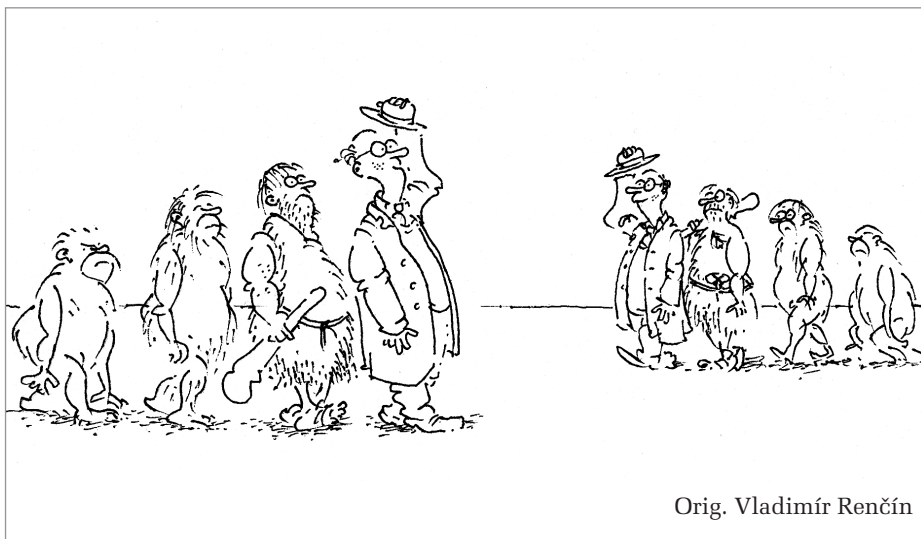

Ejhle, člověk

Orig. Vladimír Renčín

Protože stěžejním tématem tohoto čísla je člověk, jistě neuškodí věnovat mu prostor i v jazykovém koutku. Věřím, že i tento úhel pohledu bude pro čtenáře zajímavý, přestože nepřináší žádné objevené poznatky.

Pod heslem člověk najdeme ve Slovníku spisovné češtiny (Academia, Praha 1994) několik významů. Základní říká, že je to nejspíšejší lidská bytost se schopností myšlení, řeči a práce, lidský jedinec. Slovo bývá užíváno také jako synonymum výrazu muž, např. řekneme-li „byl to mladý člověk s brýlemi“ nebo „přišel nějaký člověk“, myslíme tím obvykle muže, nikoli ženu. Dále ve sděleních jako „člověk neví, co dělat; ve městě člověk snadno zabloudí; pokud se člověk dobře nepřipraví, nemá u zkoušky šanci; ani oddechnout si člověk nemůže“ má platnost neurčitýho zájmena, označuje jedince jako neurčitý podmět s významem každý, někdo, kdokoli. A konečně tvar pátého pádu (člověče) v expresivních projevech nahrazuje zájmeno ty nebo vy, případně slouží jako kontaktní upozornění pro posluchače, často bývá redukováno na pouhé čoveče, čoeče, čéče; např. Člověče, vůbec jsem tam nechtěl chodit. Člověče, co to děláte? Do této skupiny patří třeba i název oblíbené hry Člověče, nezlob se.

Zjistit přesný původní význam všeslovanského výrazu člověk (človek, čelovek, człowiek apod.) není snadné. Podle našich etymologických slovníků má základ v praslovanském čelovekъ, což je složené slovo s první částí čel(o)- (tu najdeme i ve slově čeled a pravděpodobně mohla mít také význam tlupa, sdružení, sbor, oddíl) a druhou větk. Ta bývá vysvětlována různě, např. jako chlapec, životní síla či bojovat. Složenina se pak vykládá buď jako dítě rodu, nebo také bojovník rodu. Václav Machek ve svém Etymologickém slovníku píše: „Celek znamenal (muž) činný jakožto člen jisté skupiny (zřízené za nějakým účelem), z toho je pochopitelné, že kdysi

pokleslo i na význam poddaný = muž jsoucí ve službě někomu, a dále to, že nemá feminina – původně šlo o činnost skupiny jen mužské.“ Pro úplnost dodejme, že výraz člověk mohl podle kontextu znamenat nejenom poddaný (např. na svobodu puštěný člověk hraběte Petra), v některých nářečích se tak označoval i manžel (nebožtík můj člověk).

Podstatné jméno člověk je z jazykového hlediska zajímavé mimo jiné tím, že množné číslo není tvořeno od stejného základu jako číslo jednotné, jak je tomu u většiny substantiv (muž – muži, nástroj – nástroje, kost – kosti, okno – okna), ale má zcela jiný kořen. Jde o tzv. supletivismus. Supletivní tvary najdeme u přídavných jmen, sloves, zájmen; jsou to tvary téhož slova tvořené od různých základů (nejen změnami přípon a předpon), např. dobrý – lepší, špatný – horší, být – jsem, jde – šel, hnát – ženu, já – mě, my – nás. Množné číslo má tvar lidé, i toto slovo se vyskytuje v ostatních slovanských jazycích (ve variantách ľudia, ljudi, ľudzie apod.). Praslovanské ľudъ, ľudъje odkazuje k indoevropskému kořenu leudh s významem svobodní lidé (v protikladu k otrokům). Ve významu množství lidí se užívá také tvar lid, např. byly tam zástupy lidu; jinak má slovo lid význam nejširší vrstvy obyvatelstva (např. písně venkovského lidu, poddaný lid).

Možná neuškodí připomenout i některé školní znalosti. Substantivum člověk je mužského rodu a skloňuje se pravidelně podle vzoru „pán“, ale výraz lidé má koncovku mužského rodu jen v 1. a 5. pádě. Stejnou spisovnou koncovku -é mají např. slova manželé, sousedé, občané, Brňané, demokraté, hokejisté; vedle ní se v uvedených pádech užívají koncovky -ové (kolegové, králové, špehové, Irové) a -i (studenti, Francouzi, chodci, příjemci, sloni), případně jejich kombinace (akademici/akademikové). Často užívaný tvar lidi je hodnocen jako hovorová varianta (hovorové jsou např. i podoby aristokrati,

hokejisti, demokrati, jezuiti). V ostatních pádech má slovo lidé koncovku ženského rodu, konkrétně vzoru „kost“ (lidí, lidem, lidi, o lidech, s lidmi). Expresivně zbarvená varianta lidičky má sice tvary vzoru „žena“ (lidiček, lidičkám, lidičky, o lidičkách, s lidičkami), ale je rodu mužského životného, na což bychom neměli zapomínat ve shodě přísudku nebo přívlastku (Myslel na veselé lidičky, kteří mu pomohli. Co tam ti lidičky dělali?).

Výrazy člověk/človíček a lidé/lid/lidičky se uplatňují v mnoha přirovnáních, poučeních a ustálených obrazech. Některé jsou stále živé a frekventované, jiné pomalu upadají v zapomnění. Říkáme: člověk od fochu, z lidu, od pera; boží, zlatý, prostý člověk; malý český člověk, malý človíček; člověk na svém místě, žít jako člověk, ozval se v něm člověk, to je náš člověk, vidět v někom člověka, nikde ani človíčka. Také se ví, že šaty dělají člověka; člověk je křehká nádoba; není na světě / nenarodil se člověk ten, aby se zalíbil/zavděčil lidem všem; kůň je k tahu, pták k letu, člověk k práci.

Lid bývá prostý, dělný, drobný, lidé mohou být dobré vůle, něco může být staré jak lidstvo samo. Říkáme vyznat se v lidech, mít se k lidem, umět to s lidma, znát své/sví lidi, chodit/přijít mezi lidi, (ne)stat se mezi lidi, stydět se mezi lidi, jsme přece lidi, jsou to lepší lidi, dělat si zle mezi lidmi, honit lidi, tahat z lidí peníze, lidičky zlatý! Je známo, že neštěstí nechodí po horách, ale po lidech a kdo se nesrovná s chlebem, nesrovná se s lidmi.

Velké množství příkladů i s vysvětlujícím komentářem a cizojazyčnými ekvivalenty zaznamenává čtvrtý svazek Slovníku české frazeologie a idiomatiky. Uvedme alespoň některé z nich: Čichám, čichám člověčinu; člověk člověku vlkem; člověk neví dne ani hodiny; dobrý člověk ještě žije; vymámil by z člověka duši; člověk neví, kde mu hlava stojí; to by člověk vyletěl z kůže; s váma si člověk užije legrace; to je člověk na pravém místě; člověk mění a pánbůh mění; pomni, člověče, že prach jsi a v prach se obrátíš; ptáka po peří, bylinu po vůni, člověka po řeči poznáš; člověk je tvor společenský; bolí mě celý člověk; za vším hledej člověka; člověku to nedá; člověk nikdy neví. Všichni lidé bratři jsou; na chudý lidi musí být přísnost; kolik lidí, tolik názorů/rozumu; lidi jsou různé, zvláště pak blbě; to jsou dneska lidi; nejsou lidi; lidi toho napovídaj; co by tomu řekli lidi?; znáš lidi; lidi nepředěláš; kdo se nesnese s lidmi, nesnese se sám se sebou; pozdrav, když jdeš nahoru, aby tě lidi zdravili, až půjdeš dolů.

Leccos zůstalo nevyřčeno, ale vhodnější závěr, než je poslední rada do života, však těžko najdeme.

Podklady jsou čerpány především z těchto zdrojů: V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého (Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1997), J. Rejzek, Český etymologický slovník (Leda, Praha 2001), J. Holub a S. Lyer, Stručný etymologický slovník jazyka českého (Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1967); F. Čermák a kol., Slovník české frazeologie a idiomatiky (Leda, Praha 2009).